
*Н.В. Герасимець,
здобувач Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

РОЛЬ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Проблема особистості є центральною для персоналізму, у межах якої вона визнається первинною творчою реальністю та найвищою духовною цінністю. Засновник французького персоналізму Мунье вважає особистість єдиною реальністю, яку ми пізнаємо та одночасно створюємо зсередини, живою активністю самотворчості, комунікації. Бердяєв, розгортаючи традицію слов'янського персоналізму, зазначає, що особистість не народжується, а твориться Богом. Особистість є Божою ідеєю та Божим задумом, цілісністю та єдністю, яка має безумовну та вічну цінність. Разом із тим у деяких психологічних школах ХХ ст., насамперед, соціоцентричних, особистість витлумачується як соціальна маска індивідуальності.

Індивідуальність – це основна системостворювальна ознака особистості, відображення соціального суб'єкта в єдності загального, особливого та індивідуально неповторного [7].

Сутністю індивідуальності особистості є цілісність особистості, яка проявляється як певне ставлення особистості до світу. Як індивідуальність, особистість не може заховатися за нормативністю будь-яких своїх значущих суспільних дій. В процесі життєдіяльності індивід прагне адекватного, повного розкриття надбаних сутнісних сил, самореалізації власної індивідуальності.

Буття людини відбувається неначе у трьох сферах, а саме: споглядання, діяльності та спілкування. Діяльність стала провідним пояснювальним принципом у пізнанні людини, важливим фактором у розвитку культури, особливо такої її сфери, як мистецтво. Діяльність – це спосіб існування і розвитку суспільства і людини, всебічний процес перетворення нею навколишнього природи і соціальної реальності (включаючи її саму) відповідно до її потреб, мети і завдання [1].

Сутність людини не збігається з її наявним буттям, вона завжди є розвитком, подоланням теперішнього і побудовою майбутнього відповідно до мети, планів, проектів, активної діяльності її свідомості. Саме свідомість – важлива сутнісна сила людини, яка не тільки відображає, а й творить світ. Людина може бути активною і у своїй бездіяльності, але тільки творча діяльність може бути працею.

Самоактуалізовану людину відрізняють якісні відмінності; вони настільки радикальні, що можна говорити про два типи індивідуальної психології. Базисом універсальної науки про людину може стати вивчення самоактуалізованої особистості [5].

Невпевненість є тією умовою, яка змушує людину розвивати свої можливості. Коли людина відважиться подивитися правді в очі, вона зрозуміє, що немає іншого смислу в житті, крім того, якому вона надає перевагу шляхом розкриття своїх сил в продуктивній, творчій праці. Самореалізація – це ідеальний, але дуже складний шлях до себе, пройти який дано далеко не кожному. Але в самореалізації найповніше розкриваються результати самоактуалізації людини.

Самоактуалізація завжди передбачає актуалізацію власної “самості”, власного Я, яке завжди унікальне і неповторне. Маслоу пише, що самоактуалізованих людей захоплюють найбільш складні та заплутані проблеми, які вимагають найбільше творчих зусиль. Шкідливі звички заважають особистісному зростанню. Пристрасть до наркотиків та алкоголю, неправильне харчування впливають на психічне здоров'я. Тиск групи і соціальна пропаганда також обмежують індивідуум, зменшують його автономність і придушують незалежність суджень [5].

Під самореалізацією особи ми розуміємо всебічну актуалізацію внутрішньобуттєвого потенціалу людини у тій або іншій сфері соціальної діяльності в інтересах себе, навколишнього середовища і суспільства.

А.Маслоу називає такі важливі моменти самоактуалізації, які дають можливість уявити життя як постійний процес вибору, просування або відступу, покладання на себе відповідальності. “Усякий раз, коли людина бере на себе відповідальність, вона самоактуалізується” [6, 113]. Самоутвердження повинно стати результатом самореалізації, тобто визнання заслуг, здібностей, користі даної людини з боку її колег.

Діяльність, спрямовану на самореалізацію, умовно можна поділити на внутрішню і зовнішню. Це своєрідний психологічний процес, в якому людина має навчитися пізнавати особисте “Я”, прислухатися до голосу імпульсу, розкривати свою природу, досягати розуміння, осягати істину. На думку Маслоу, в цьому полягає процес самореалізації.

Своєрідний погляд на процес самореалізації запропонував В.А.Разумний. Він вважає, що створити себе – означає зіграти роль відповідно до ситуації, що змінюється. Можна сказати, що шлях людини до себе означає правильне пізнання її реальних задатків.

Показовим є той факт, що взаємозв'язок природної основи індивіда і його особистісного розвитку розуміли задовго до того, як він став явним завдяки найновішим досягненням науки. Підтвердження цьому – твори Ф.Ніцше, В.В.Вернадського, М.Вебера, К.Ясперса, З.Фрейда, А.Адлера та ін. Мета – головний механізм елементу буття цілісної особистості. Одна досягнута мета породжує іншу, вищу, досконалішу, з точки зору індивіда. Таким чином, включається механізм формування цілісної особистості.

Великого значення проблемі особистості надають представники “гуманістичної психології”. Так, Маслоу визначає особистість як здатність людини до самоактуалізації. Він розуміє самоактуалізацію як самопізнання, саморефлексію, що ведуть до плідної самотворчості. Самоактуалізація особистості – це вміння злитися зі своєю внутрішньою природою, вибрати свою мотивацію до життя, здатність постійно розгортати свої потенції.

Самоактуалізована людина розуміє, що мить успіху заслуговує на те, щоб бути вдячній за них. Людина має навчитися цінувати те, що має, а вже потім концентрувати увагу на втіленні нездійснених ще бажань і задумів, на реалізації своїх інтелектуальних і творчих здібностей, втіленні талантів і свого життєвого призначення.

У вітально-біологічній та культурно-історичній парадигмах відображується два головних підходи до розуміння феномена характеру у психології: “статичного”, якому властиво виводити характер з особливостей тілесної конституції людини (Кречмер), та “динамічного”, в якому риси характеру розглядаються як набуті у процесі розв’язання людиною життєвих ситуацій, конфліктів та іспитів [9].

Все, що людина має як свою природну визначеність, повинно набути культурної форми і лише відтак для неї починає існувати в артикульованому культурою вигляді. Це стосується навіть таких засадничих онтологічних феноменів, як тілесність чи статева визначеність. Адже відомо, що розпізнання своєї статі (статева самоідентифікація) – це не природна даність, не фізичний факт, що наочно й безпосередньо встановлюється, а складний культурний процес.

Зміст характеру найчастіше визначається за його інтенціями, спрямуваннями волі, цілеспрямованості. Але великою мірою всі ці інтенції вкорінені у неначе інертному середовищі повсякденності, і з нього вони постають, ним живляться і, головне, саме тип повсякденності визначає режим здійснення будь-яких справ та досягнення цілей.

Починаючи з філософії, соціальна думка на межі XIX–XX ст. підготувала ґрунт для перегляду всього попереднього досвіду майже двох тисячолітнього буття західноєвропейської культури. Соціальний захист, гуманізм, традиційні цінності, великий спадок попередніх епох, попередніх культур – все це спроби приховати за благозвучними словами хибний зміст. Стихія Постмодерну – це іронія, пародія, за якими стоїть мова реклами, телевізійних шоу, вульгарності, байдужості. Показовими є те, що у сучасному світі культури фактично не знайшлося місця, здавалося б, одному з основних важелів

Модерну – стратегії прориву, натхнення, ентузіазму. Реальність відрізняється від проектів постіндустріального творчого універсума, що повинен був перетворити світ, позбавити особистість Нового часу тягаря соціальних проблем і власної недосконалості. Змінилися погляди людини на смисл і мету буття. Отже, наявні характеристики кризи соціокультурного простору на межі тисячоліть. Як результат – “виникає так званий дефіцит смислу, чи голод ситих...” [3].

Тобто можна говорити, з одного боку, про знецінення загальнолюдських духовних орієнтирів у зв'язку із світоглядними катастрофами та трансформаціями ХХ ст., а з іншого, – про втомленість, байдужість людей до власного минулого, до активного творчого осмислення сьогодення. “Голод ситих”, як це називає А.М. Єрмоленко, слідом за німецьким філософом В.Бендером, був заявлений ще М.Хоркхайгером і Т.В. Адорно в “Діалектиці Просвітництва”, у працях Х.Ортеги-і-Гасета, Е.Фромма. Усі вони схиляються до того, що сучасна людина, задовольнивши свої матеріальні потреби (йдеться про високорозвинуті країни Заходу), опиняється перед смисловою порожнечою, коли основна маса людей навіть не помічає цієї порожнечі, прихованої засобами масової інформації.

Процеси модернізації, точніше безперервне вдосконалення технологічної і технічної основи цивілізації та надбудови до неї – суспільних організаційних структур, прийнято пов'язувати з останніми двома сторіччями нашої історії. В дійсності, модернізація є складовою частиною загального процесу розвитку людства, якщо завгодно, – процесу антропогенезу, оскільки він пов'язаний і з перетворенням екологічної ніші людства, і зі змінами самої людини. Він проходить дуже по-різному в різних частинах планети, в різних цивілізаціях. Це і є проявом загальних тенденцій самоорганізації, зростання різноманітності і складності організації суспільства.

Розвиток техніки в Європі був пов'язаний не тільки з природно-науковими передумовами, а й з особливими обставинами, коли ідеали і цінності панування, з якими зазвичай пов'язують феномен техніки, подолали станово-ієрархічні суспільні бар'єри. Географічна та соціальна експансія також давали потужний імпульс мобільності. Водночас інтелект – щонайменше – задихається від “не-вкоріненості”, “закинутості у світ” (М.Гайдеггер), “втрати індивідуальності”, її нівелювання засобами масової індустрії, розваг, набуваючи статусу “імігранта в сучасній культурі” (М.Мід).

Модернізація соціокультурного процесу є необхідною умовою виживання та розвитку будь-якого суспільства, вона виступає універсальним засобом руху цивілізації. Модернізація і економічний розвиток не вимагають культурної вестернізації і не спричиняють її. Навпаки, вони сприяють відродженню місцевих культур і відновлюють належність до них членів суспільства, що зазнає модернізації. На суспільному рівні модернізація сприяє економічному збагаченню країни та зміцненню її військової могутності. Це спонукає людей більше цінувати свою спадщину і проявляти ініціативу в царині культури. В результаті, у багатьох незахідних суспільствах спостерігається повернення до місцевих культур. Найчастіше це набуває релігійної форми, а тому можна сказати, що глобальне повернення до релігії є безпосереднім наслідком модернізації. В історії філософії “рухом модернізму” називають віталістичний ірраціоналізм, основою якого є прагматизм і який сягає коренями творів Уільяма Джемса, Ф.К.С. Шеллера і Анрі Бергсона.

Взаємопроникнення культури і соціальності визначає цивілізацію як особливу історично нову соціальність. Те, які властивості виявляє народ у собі і які визнаються за ним іншими етносами, спричиняє формування різних етнічних стереотипів, реакцій, форм поведінки. Колективне підсвідоме мимоволі організує життєдіяльність етносу таким чином, щоб вона відповідала усталеному іміджу. Але у духовних орієнтаціях людини та її психології велику роль відіграють і негативні визначення: табу, заборони, відрази, неприйнятності, жахи тощо.

Людська мотивація має впливати із розуміння людської ситуації. Сангвіністичний і холеричний темпераменти – це види реакцій, що характеризуються легкою збудженістю

і швидкою зміною інтересу; інтереси слабкі у першого та сильні у другого виду. Флегматичний і меланхолічний темпераменти, навпаки, характеризуються стійкою, але низькою збудженістю інтересу; у флегматиків інтереси слабкі, а у меланхоликів – сильні. Риси характеру вважалися і вважаються у середовищі біхевіористів синонімами властивостей поведінки. З цього погляду, характер визначається як модель поведінки, характерна для даного індивіда, тим часом, як інші автори (В.Мак-Даугалл, Р.Г. Гордон та Крегер) надавали особливого значення вольовим та динамічним рисам характеру [11]. Фрейд розвинув не тільки першу, а й найбільш послідовну та глибоку теорію характеру як систему потягів, що зумовлюють поведінку, але не тотожні йому.

Характер виконує також функцію відбору ідей та цінностей. Оскільки більшості людей здається, що ідеї незалежні від їхніх емоцій чи бажань і є результатом логічної дедукції, то вони вважають, що їх життєву позицію підтверджують ідеї та оцінки, тоді як насправді останні є таким самим результатом їх характеру, як і вчинки. Це підтвердження, у свою чергу, сприяє закріпленню такого складу характеру, який сформувався, оскільки дає йому змогу здаватися правильним і доцільним.

Е.Фромм відповідно до типів характеру усі орієнтації розподіляє на плідні та неплідні. До неплідних він відносить рецептивну, здирницьку та ринкову орієнтації. Людина з рецептивною орієнтацією вважає, що “джерело усіх благ” міститься у навколишньому світі, і визнає, що єдиний шлях знайти бажане – щось матеріальне або певні почуття, любов, знання, задоволення – це шлях отримати їх ззовні. При експлуаторській орієнтації для людини джерело усіх благ – також ззовні. Але експлуаторський тип не сподівається щось отримати в дарунок, а відбирає бажане силою та хитрощами. Ця орієнтація проявляється в усіх сферах діяльності. Щодо інтелектуальної діяльності такі люди намагаються не продукувати ідеї, а красти їх. Вони експлуатують всіх і кожного, від кого або із чого вони можуть мати яку-небудь користь для себе. Кожна людина для них є об’єктом експлуатації і сприймається тільки з точки зору їх корисності. Замість довіри і оптимізму, що властиві особам з рецептивною орієнтацією, ці люди недовірливі, цинічні і сповнені заздрістю і ревнощами. Оскільки їх задовольняють тільки ті речі, які вони віднімають у інших, то вони, як правило, недооцінюють те, що у них є, або переоцінюють те, чим володіють інші.

Здирницька орієнтація для людей, які мало вірять у те, що вони можуть отримати із зовнішнього світу щось нове, а свою безпеку вбачають тільки у здирництві та економії. Витрати такі люди сприймають як загрозу і прагнуть захистити себе нібито стіною, а основною їх метою є якомога більше принести і як можна менше віддати. Їх скупість поширюється як на гроші та матеріальні речі, так і на почуття й думки.

Ринкова орієнтація у якості домінуючої розвинулась тільки в сучасну епоху. Саме в наш час головними стали упаковка, ярлик, марка – як товарів, так і людей. При ринковій орієнтації людина розглядає свої сили і можливості як товар, відчужений від неї. Її престиж, статус, успіх, факт, що його всі знають, – все це замінює такій людині справжнє почуття самоідентифікації. Ставлення до інших людей у них як до товару.

Ринкова орієнтація проймає не тільки сферу почуттів, а й сферу мислення. Мислення вимірює не стільки здібності розуму, скільки швидкої психічної адаптації до даної ситуації. Саме знання стає товаром. При цій орієнтації у людини на кожний момент часу розвиваються саме ті якості, які можуть бути продані на ринку з найбільшим успіхом. Особистість з ринковою орієнтацією повинна бути вільна і ще раз вільна від усяких індивідуальних особливостей.

Ринкова орієнтація – продукт нашого часу. Саме, деперсоналізація, пустота, безглуздість життя, автоматизованість призводять до зростання незадоволеності, до пошуку нового, більш адекватного способу життя.

Реалізацію людиною наявних у ній можливостей, використання власних сил Фромм вважає плідністю. Плідними є любов і мислення. Існує багато засобів реалізувати цю потребу, але тільки один з них дає можливість людині розкрити свої сили у самому

процесі відносин. Парадокс людського існування полягає у тому, що людина повинна одночасно шукати і близькості, і незалежності, тобто спільності з іншими, і, водночас, збереження своєї унікальності та особливості. Відповіддю на цей парадокс, як і на моральну проблему людини, є плідність [10].

Продуктивна робота, любов, мислення можливі тільки тоді, коли людина перебуває у згоді з собою. Здатність вслухатися в себе є передумовою уміння слухати інших. Солідарність, взаємодопомога – необхідні умови розвитку особистості.

Деструктивність – це активна форма відчуження; потреба руйнувати особистість іншого виникає із страху бути зруйнованим цим іншим. Оскільки відчуженість і деструктивність – пасивна і активна форми одного і того самого типу відносин, вони часто поєднуються в різних пропорціях. Деструктивність – це спотворена форма прагнення до життя, трансформована в енергію руйнування справжнього життя.

Характер визначається як тип поведінки, властивий даному індивіду. Так, наприклад, риса поведінки “бути сміливим” визначається як поведінка, спрямована на досягнення визначеної мети, незалежно від ризику втратити комфорт, свободу тощо.

Зв'язок між психікою індивіда і соціальною структурою суспільства виявляє, за Фроммом, соціальний характер, у формуванні якого головна роль належить почуттю страху. Страх витісняє у несвідоме риси, що не збігаються з нормами суспільства. Типи соціального характеру збігаються з різними історичними типами самовідчуження людини (накопичувальний, експлуаторський, “рецептивний” (пасивний), “ринковий”). Орієнтації, за допомогою яких людина співвідноситься зі світом, становить саму суть його характеру. Характер кожної людини, по суті, є сумішшю всіх типів або деяких із них, але завжди якийсь один тип виявляється головним.

Протилежністю експлуаторського і рецептивного типів відносин є накопичувальний тип орієнтації, який припускає самотність, відсутність контактів з людьми. Він заснований на придбанні благ шляхом накопичення і недопущення марнотратства. Будь-які близькі контакти із зовнішнім світом сприймаються як загроза особистості.

Отже, різні поєднання типів темпераментів і здібностей утворює незліченне різноманіття особистостей.

Процес взаємодії соціального середовища і особистості знайшов відображення і у мислителів ХХ ст., зокрема у Е.Фромма, А.Камю, М.Бердяєва, В.Франка. При аналізі соціального середовища Е.Фромм ігнорує його класову неоднорідність, суть же людини і історичного процесу він розуміє абстрактно-психологічно. Людина знає про себе, про своє минуле, про те, що в майбутньому її чекає, про своє нікчемство і безсилля. Людина залишається частиною природи, але вона невіддільна від неї – вважає Е.Фромм [8].

У сучасній літературі існують різні погляди і на необхідність самореалізації. З одного боку, самореалізація потрібна лише для виконання людиною свого обов'язку перед суспільством. Здобуті знання, навички, досвід вона повинна віддати виконанню якоїсь, наперед визначеної суспільством, мети. З іншого боку, самореалізація потрібна для самої особи, для примноження її можливостей. Підвищуючи кваліфікацію, рівень освіти, людина забезпечує собі успішну кар'єру, а кар'єра, в свою чергу, дає все – речі, гроші, славу та ін.

Але неможливо процес самореалізації особистості розглядати, не враховуючи такого явища, як рефлексія. Адже рефлексія – це розумова установка того, хто уникає поспіху в міркуваннях та імпульсивності в поведінці. У вужчому значенні рефлексія означає розумову зосередженість при висвітленні ідей та аналізуванні почуттів. Психологічна рефлексія чи самоспостереження називається інтроспекцією. Цією проблемою займалися Фіхте, Гегель, Лашельє, Ланьо. На їх думку, рефлексія дає можливість індивіду осмислити свою духовну єдність, що панує над мінливістю людської діяльності у світі. Рефлексія дає можливість вивести універсальне людське значення почуттів людини, емоцій та індивідуального досвіду. У цьому розумінні рефлексія навіть дає можливість нам, за

Фіхте, доторкнутися до вічності. Гегель називав такий стан “спекулятивним життям”, а Бергсон ототожнював його з досвідом “тривалості” [4, 389].

Цікавий погляд на досліджувану проблему запропонував А.М. Єрмоленко [2]. На його думку, розробка етичних норм та цінностей у їх взаємозв'язку із соціальним світом людини є особливо нагальною сьогодні, коли розвиток науково-технічної цивілізації, загрожуючи існуванню самого життя на землі, потребує внесення коректив у сферу ціннісних орієнтацій суспільства, в мотиваційну сферу особистості, у способи регулювання соціальних конфліктів. Необхідність пошуків нових морально-ціннісних орієнтацій зумовлена також руйнацією усталених етичних систем.

В процесі самореалізації особистості відбувається не лише гармонізація особистісних і суспільних інтересів, а й гуманізація особистісної свідомості та самосвідомості, формується почуття патріотизму, прив'язаність людини до батьківщини, людей, які оточують нас. Тільки всебічний розвиток нашої держави як правової і гуманної, з високим рівнем життя кожного громадянина є однією з умов, що сприяють розвитку особистості, її інтересів, ідеалів, цінностей, повній самореалізації її. Особистість залучається до активної суспільної діяльності. Таким чином, створення громадянського суспільства в Україні вимагає морального відродження, відтворення почуття солідарності і відновлення людської гідності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буева Л.П. Человек: Деятельность и общение. – М., 1978.
2. Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. – К., 1999.
3. Ермоленко А.Н. Этика ответственности и социальное бытие человека (современная немецкая практическая философия). – К., 1994.
4. Жюлиа Д. Философский словарь. – М., 2000.
5. Маслоу А.Г. Мотивация и личность. – СПб., 1999.
6. Маслоу А.Г. Психология Бытия. – К., 1997.
7. Муляр В.І. Проблема становлення особистості в системі “Індивід – суспільство”: Дис... докт. філос. наук. – Дніпропетровськ, 1999.
8. Фромм Э.М. Душа человека. – М., 1992.
9. Фромм Э.М. Характер и социальный процесс // Психология личности. – М., 1982.
10. Фромм Э.М. Человек для себя. – Минск, 1992.
11. Юм Д. Трактат о человеческой природе или попытка применить основанный на опыте метод рассуждения к моральным предметам // Юм Д. Соч.: В 2-х тт. – М., 1996. – Т. 1. Кн. III. О Морали.